

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Льобомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
• Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 4

Книга I

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник: Світлана ПАНЬКОВА

Автори передмов: Владислав ВЕРСТЮК, Світлана ПАНЬКОВА
Автори коментарів: Олена БОЙКО, Світлана ПАНЬКОВА

Мовна редакція текстів М.Грушевського
та пояснення слів: Варвара ШУЛЬГА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

- © Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, Інститут історії України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2007

РОЗДІЛ II

ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ,
ЗВЕРНЕННЯ ТА ПРИВІТАННЯ
(травень 1917 р.—квітень 1918 р.)

ПОВОРОТУ НЕ БУДЕ!

Київ знов в українських руках. Українські й заприязнені з Україною германські війська проходять на Задніпров'я*, щоб відрізати Україну від нового напливу росіян і закінчити очищення від московських військ і банд. Боротьба з большевиками рішена, в очах навіть найбільш недовірливо настроєних людей. З тим, очевидно, впаде дуже скоро і большевизм, прищеплений нашим людям московською агітацією. Міцна власть українська, викувана в огні сеї війни з Московщиною, увільнить дійсну трудову людність від терору розагітованих "товаришів" і дасть змогу селянству й робітництву України будувати своє життя в інтересах своєї продуктивної праці, а не урівнительного грабування економічних запасів.

Так! Се повинно бути! І тому твердо мусить бути сказано тепер же, що марні й даремні надії тих елементів, які мріють, що упадок большевизму й анархії та установа порядку й міцної власті принесе касування дійсних здобутків революції, демократичних свобод і соціальних реформ, начеркнених Третім і Четвертим Універсалами Української Ради. *Сього не може бути і сього не буде!*

В повній силі зістається те, що сказане було в Центральній Раді два місяці тому, що Українська держава, той устрій і лад, которий вона заводить, нам важна і цінна — цінна так, що ми задля охорони її виявили готовість пожертвувати всім, — але цінна як тверда, тривка і певна форма, котра має бути заповнена соціальним і культурним змістом, відповідно нашим намірам і бажанням, себто бажанням і інтересам трудового українського люду.

Не тільки демократичні свободи, проголошені нами — свобода слова, преси, сумління, спілок, страйків і організацій, але й ті соціально-економічні реформи, які проголошені нашими універсалами й законами: закон земельний, закон про робочий день, про контроль над продукцією й кредитом, про державну монополію торгу* важнішими предметами пожиткування і таке інше — всі вони зістаються цілими і ненарушними. Не може справдитись надія противників сих реформ, що нинішня війна спалить і їх разом з анархією, з большевизмом, з усобицею!

Ні! Наша боротьба з большевизмом — се заразом боротьба з контрреволюцією, яка причаїлась за ним і з-поза нього чекала хвилі, коли, ступаючи його слідами або йдучи попліч із ним, можна буде задавити революцію. Поборюючи нинішню анархію, поборюємо заразом реакцію, яка ждала своєї черги, щоб виступити після неї. Громлячи і вибиваючи з України бувших жандармів і поліцаїв, що повели на нас наступ під большевицькими прапорами*, відгороджуємо Україну від старорежимних елементів, які готуються до повороту на старе панування.

Ні, у нас сього повороту не має бути і не буде!

Боронячи українську державність, будуємо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейсько-бюрократичній реакції. Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради й її соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостью соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від сього не відступимо!

ми // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. — Львів, 2005. — С. 32–38.

с. 102 ...**як і в справі державного українського герба...** — див. статтю “Український герб”.

с. 103 ...**вернись до нас в виді московського козака з нагайкою...** — йдеться про окремий землеробсько-військовий стан Росії, іррегулярне військо, зосереджене переважно на кордонах або в місцях активної російської колонізації. На початку ХХ ст. існувало 13 козацьких військ, які становили відповідні адміністративно-територіальні одиниці (Область Війська Донського, Кубанська область та ін). Козачі частини широко використовувалися для виконання поліцейських функцій.

...з’явилися **Переяслави, Галичі, Золоті ворота на Московщині...** — йдеться про міста Переяславль (тепер Переяславль-Залеський, Ярославська обл., РФ), заснований 1152 р., та Галич (Костромська обл., РФ), заснований у XIII ст., а також Золоті ворота у м.Владимірі-на-Клязьмі, заснованому 1108 р. Володимиром Мономахом.

Повороту не буде!

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 5 березня (20 лютого). — № 23. — С. 1. Підпис: *М.Грушевський*. У наступному номері газети (№ 24 від 8 березня (23 лютого). — С. 1) стаття була передрукована без будь-яких змін. Увійшла до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ “Самостійна Україна”. — С. 83–84) з незначними правописними змінами та виправленнями друкарських помилок. Передрук: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 74–75.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 83–84.

М.Грушевський написав статтю в Житомирі, одразу після отримання звістки про визволення 2 березня 1918 р. Києва від більшовиків силами українського та німецького війська. У передбаченні скорого повороту до Києва української влади голова Центральної Ради наголошував на тому, що її радикальний соціально-економічний курс, викладений у III та IV Універсалах, Законі про землю та ін., залишиться незмінним. Розуміючи небезпеку психологічного сприйняття населенням німецького війська як ворожого, стаття М.Грушевського була покликана переконати українську суспільну думку, що поряд з “заприязненим” німецьким військом боротьбу проти більшовизму за відродження УНР веде й українське військо. Див. у цьому томі також “Розмову з професором М.Грушевським [щодо причин приходу німецьких військ на Україну (березень 1918 р.)]” та коментар до неї.

с. 105 ...**Українські й заприязнені з Україною германські війська проходять на Задніпров’я...** — йдеться про військову допомогу, надану Україні німецьким командуванням. 30 січня 1918 р. Рада народних міністрів (РНМ) обговорила питання про військову допомогу Німеччини (за введення німецьких військ голосували чотири міністри, один утримався). Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1997. — Т. 2 — С. 153–154. Того ж дня уряд звернувся до німецького народу з проханням надати військову допомогу для “охорони північних меж від подальшого вдирання ворога” 10 лютого 1918 р. Рада народних міністрів видала спеціальну відозву до українського народу. В ній, зокрема, зазначалося: “Рада народних міністрів покликала весь український народ до рішучої боротьби, боротьби збройної з петроградськими насильниками, з Совітом народних комісарів, з бандами грабіжників з Московщини. Але для того, щоб швидше покласти кінець грабуванню України, щоб швидше приступити після закінчення миру до переведення земельного закону і закону про поліпшення долі робітництва, Рада народних міністрів прийняла

військову допомогу від нині дружніх держав — Німеччини та Австро-Угорщини” (Там само. — С. 161). Текст статті М.Грушевського співзвучний зі змістом відозви. 18 лютого 1918 р. німецькі війська почали просуватись в Україну. Детально див.: *Пиріг Р.Я.* Центральна Рада й німецьке командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий—квітень 1918 р.) // *УІЖ.* — 2007. — № 2. — С. 47–63.

...закон земельний, закон про робочий день, про контроль над продукцією й кредитом, про державну монополію торгу... — йдеться про законодавство Центральної Ради: Тимчасовий земельний закон, який скасовував приватну власність на землю та передавав її селянам без викупу (ухвалений 18 січня 1918 р.); закон про 8-годинний робочий день (25 січня 1918 р.); встановлення контролю над виробництвом, банками та кредитами; монополія зовнішньої торгівлі (проголошені в IV Універсалі). Зміст законів свідчив про обрання Центральною Радою курсу на радикальні соціально-економічні перетворення (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 128–130, 134–137).

...бувших жандармів і поліцаїв, що повели на нас наступ під большевицькими прапорами... — йдеться про склад “революційних загонів”, які на добровільних засадах формували большевики. До них потрапляли різні непевні соціальні елементи, в т.ч. й колишні жандарми і поліцаї, звільнені за Тимчасового уряду, а також дезертири, декласовані елементи тощо.

За Холмщину

Вперше опублікована в газеті: Народна воля. — 1918. — 9 березня (24 лютого). — С. 1–2. Підпис: *М.Грушевський*. Статтю автор вніс до збірки: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918 (розділ “Інформаційні статті”. — С. 111–114). У збірці стаття була відредагована автором: замінені окремі слова, доповнені фрази, виправлені друкарські помилки. Така особлива увага до цього тексту була пов’язана з тим, що під час набору статті були допущені прикрі помилки, що викликали непорозуміння, висловлене кореспондентом польського часопису “*Dziennik Kijowski*” (газетний варіант цього фрагмента статті та відповідь М.Грушевського Е.Хшановському подані в коментарі). Передруки у виданнях: Пам’ятки України: історія та культура. — 1995. — Ч. 3. — С. 34–35; *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 107–109.

Подається за публікацією в збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 111–114.

Стаття написана після укладення Брестського мирного договору, за яким споконвічні українські землі Холмщина та Підляшшя увійшли до складу УНР. У ній підведені підсумки довготривалої боротьби за вирішення холмської проблеми, до якої активно прилучався й автор.

с. 107. Прилучення мировим договором Холмщини до Української Народної Республіки викликало в польських буржуазних і націоналістичних кругах страшенне роздраження... — Холмська губернія, за винятком кількох північних повітів, з 1915 р. була окупована австро-угорською армією. Під тиском польської общини австро-угорський уряд запровадив польську адміністрацію в Замостенському, Білгорайському, Томашівському та Грубешівському повітах губернії. Після цього поляки вважали питання про належність Холмщини вирішеним на свою користь. Тому звістка, що за Брест-Литовським договором Холмщина відходила до України, викликала таку реакцію. Ліга польської державності у своєму зверненні до народу від 15 лютого 1918 р. підкреслювала, що встановлений Центральними державами кордон між Польщею та Україною є наругою над принципом справедливості й суверенності. Водночас Польська регентська рада, протестуючи проти таємних домовленостей між УНР та Австро-Угорщиною, в своєму зверненні до народу 19 лютого зазначала, що

З М І С Т

	с. текстів	с. ком.
<i>В.Верстюк. ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ</i>		
<i>М.ГРУШЕВСЬКОГО</i>	V	
<i>С.Панькова. ВІД УПОРЯДНИКА</i>	XVII	
Розділ I. СТАТТІ ЗІ ЗБІРКИ “ВІЛЬНА УКРАЇНА” ТА ІНШІ ПУБЛІКАЦІЇ		
ПОЧАТКОВОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ		
(19 березня—15 квітня 1917 р.)	1	279
[Промови на українській маніфестації у Києві 19 березня 1917 р.]	3	279
[Звернення] “До українців — професорів і преподавателів вищих шкіл”		
[21 березня 1917 р.]	5	280
Велика хвиля	6	281
З старого і нового	8	284
На Всеукраїнський з’їзд!	11	285
Повороту нема.	13	286
Від слова до діла!	15	288
Народностям України	18	290
По Українським національним з’їзді, 6—8 квітня.	20	291
Чи Україна тільки для українців?	23	293
Розділ II. ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ, ЗВЕРНЕННЯ		
ТА ПРИВІТАННЯ (травень 1917 р.—квітень 1918 р.)	25	294
[Звернення] “До товаришів-українців” [5 (18) травня 1917 р.]	27	294
Кінець старому лукавству	28	295
Тимчасовий український уряд	30	296
[Промови на I Всеукраїнському селянському з’їзді у Києві		
28 травня (10 червня), 2 (15) червня 1917 р.]	33	297
Від голови Центральної Ради проф. М.Грушевського [Відкрита заява начальнику		
Київської військової округи К.Оберучеву щодо умов формування українського війська,		
2 (15) червня 1917 р.]	34	299
Велике діло	35	301
[Промова на II Всеукраїнському військовому з’їзді		
5 (18) червня 1917 р.]	37	302
Що воно?	38	303
Від голови Центральної Української Ради проф. М.Грушевського [Відповідь начальнику		
Київської військової округи К.Оберучеву на його публікацію “По поводу		
письма г.Грушевского”, 8 (21) червня 1917 р.]	40	304
[Промови на українській маніфестації при урочистому оголошенні I Універсалу		
Української Центральної Ради, 12 (25) червня 1917 р.]	42	305
[Доповідь про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного		
права, проголошена на З’їзді українських правників 13 (26) червня 1917 р.]	43	306
Треба ясніше!	44	307
Чи вияснюється?	47	308
Відродини “Л[ітературно]-н[аукового] вістника”	49	310
В сімдесяти роковини Кирило-Методіївської справи	51	310
[Промови на засіданні Ради військових депутатів з нагоди проголошення		
II Універсалу Української Центральної Ради, 3 (16) липня 1917 р.]	56	316
Чорна пляма	57	317
Україна дійде свого!	58	318
Промова М.С.Грушевського від імені українських організацій, проголошена 10 вересня		
[1917 р. на З’їзді народів у Києві].	60	320
Вільний союз	64	321

Мусимо взяти на розум	65	322
Важна хвиля	66	323
[Привітання III Всеукраїнському військовому з'їзду, 21 жовтня (4 листопада) 1917 р.]	68	324
Проект української Конституції	69	325
[Промова на засіданні Малої ради перед оголошенням III Універсалу Української Центральної Ради, 7 (20) листопада 1917 р.]	74	326
Рятуймо Російську Федерацію	75	327
Час настав	76	327
Новий поділ України	77	328
[Промова на З'їзді рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України, 6 (19) грудня 1917 р.]	81	329
[Промова на заключному засіданні Восьмої сесії Української Центральної Ради, 17 (30) грудня 1917 р.]	82	329
Велике Різдво	84	331
[Промова при оголошенні IV Універсалу Української Центральної Ради на засіданні Малої ради, 12 (25) січня 1918 р.]	85	332
Великий обов'язок	86	333
Мир землі нашій!	88	333
Очищення огнем	89	335
Український герб	92	337
Українська самостійність й її історична необхідність	96	338
Новий час	98	339
Про монетну українську одиницю	101	340
Повороту не буде!	105	341
За Холмщину	107	342
Вогні й бурі	110	344
Розмова з професором М.С.Грушевським [щодо причин приходу німецьких військ на Україну (березень 1918 р.)]	112	345
Установчі збори чи парламент?	114	349
Промова в Ц[ентральній] Раді 15-го березня 1918 р. при ратифікації мирного договору	116	351
Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня [1918 р.]	121	353
[Промова на засіданні Малої ради, присвяченому першим роковинам Української Центральної Ради, 20 березня 1918 р.]	122	355
[Промова на київському губернському земському зібранні, 7 квітня 1918 р.]	126	356
"Святі права"	127	356
Промова голови Ц[ентральної] Р[ади] проф. М.С.Грушевського, виголошена на Київському селянському повітовому з'їзді 7 квітня [1918 р.]	130	358
Стара історія	131	358
Розділ III. ПРАЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ТА ПРОСВІТНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ (квітень 1917 р.—квітень 1918 р.)	135	360
Якої ми хочемо автономії і федерації	137	360
Хто такі українці і чого вони хочуть	152	363
Звідки пішло українство і до чого воно йде	166	365
Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий	181	368
Україна і Росія	203	372
На порозі Нової України: Гадки і мрії	225	377
Історія й її соціально-виховуюче значіння	267	
КОМЕНТАРІ	279	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	382	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	396	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	404	

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга I

Серія “Суспільно-політичні твори
(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *Б.Павлів, О.Тростянчин*

Здано на складання 15.01.2007. Підп. до друку 25.07.2007. Формат 70х100¹/₁₆.
Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 34,83.
Умовн. фарбовідб. 35,63. Обл.-вид. арк. 27,0. Наклад 5000 прим.
Свідощтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 16. Зам. 339-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 4. Кн. I: Серія “Суспільно-політичні твори (доба Української
Центральної Ради березень 1917—квітень 1918)”. — 2007. — 432 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

Перша книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського продовжує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок видатного історика й державного діяча доби Української Центральної Ради. Статті, промови та звернення М.Грушевського, видрукувані на сторінках періодичних видань упродовж березня 1917 р.—квітня 1918 р., а також ширші праці, що вийшли окремими брошурами, стали вагомим внеском у розробку концепції Української революції та залишилися важливим джерелом для вивчення й осмислення бурхливих поточних подій зазначеного історичного періоду.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)